

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Бичков І.Г.,
кандидат юридичних наук,
суддя Ковпаківського районного суду міста Суми

УДК 347.129
DOI 10.32782/2663-5666.2025.1.1

ПРОФЕСІЙНО-ПРОВОА СВІДОМІСТЬ СУДДІВ У СФЕРІ ПРАВОЗАСТОСОВЧОГО ПРОЦЕСУ

Постановка проблеми. Наукові дослідження до недавнього часу проводилися в межах конкретних галузей як матеріального, так і процесуального права. Такі підходи звужували подібні дослідження, не привносячи в них положень щодо загально-правової цінності права. Комплексне ж поєднання теорії права, філософії права, процесуального законодавства є новим підходом до наукових досліджень, що є важливо для сфери правозастосування в різнопідвідомчому правосудді, оскільки такий уніфікований процес однотипно впливає на формування професійно-правової свідомості кожного судді, де законність, справедливість і чесність опосередковано формує суспільну правосвідомість та довіру суспільства до правосуддя, що є важливо до правової держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань професійно-правової свідомості суддів та впливу цих процесів на правозастосування в різнопідвідомчому правосудді є на сьогодні надзвичайно важливими, а відтак вони були предметом наукових досліджень В. К. Антошкіна, М. М. Марченко, В. Б. Малишева, М. І. Козюбри, Ю. Ю. Рябченка, А. О. Селіванова, І. П. Зеленко, Д. Д. Лилак Н. М. Пархоменко, Н. В. Стедика, М. М. Ясинка, Д. М. Ясинка.

Метою статті є дослідження дискусійних питань щодо формування професійно-правової свідомості суддів та її впливу на правозастосовчу практику судочинства в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Україна сьогодні є єдиною країною Європи, де на полі бою захищаються не лише наші суспільні цінності, а і цінності всієї Європи, де поняття «незалежність» і «суверенітет» стали не просто теоретичними поняттями, а набули практичного значення для всіх держав, як суб'єктів права.

Не дивлячись на складність моменту, Україна продовжує нарощувати свій потенціал в економічній, військовій, політичній сферах, в питаннях оновлення поточного законодавства, розвитку правозастосовчої практики, що є важливо для суспільної стабільності.

Право, як національний регулятор, не лише консолідує державне та муніципальне управління, їх правозастосовчу практику та практику судового правозастосування, але і регулює повсякденні правила поведінки людини в суспільстві, охоплюючи весь об'єм тих правовідносин, в які вступає людина кожного дня. Ось чому всі державні утворення як в історичному минулому, так і сьогодні, не можуть обійтись без тих чи інших правил, закріплених в нормах права, які в подальшому систематизуються за їх галузевою приналежністю в межах якої і здійснюється їх кодифікація. З одного боку це дає можливість покращити їх вивчення, а з іншого – покращити їх праворозуміння та правозастосування у сфері різних видів правосуддя.

Людська цивілізація давно вже прийшла до усвідомлення того, що сила права полягає в його змістовній суті, яка не потребує примусу всіх сил і можливостей держави по урегулюванню повсякденної поведінки великої кількості населення.

Отже, зміст норм права, за рахунок їх постійної правозастосовчої повторюваності, формує стійку їх правозастосовчу практику. Саме ця практика впливає на життєвий досвід населення, проникаючи в повсякденне його життя, постійно копіюється, поглиблюється і розширюється, заглиблюючись при цьому на рівень підсвідомості кожної людини, формуючи таким чином стійку психологічно-поведінкову установку. Ось чому навіть ті особи, які і не знають права, не порушують його норм, дотримуючись його принципів і правил.

При цьому, унікальність права обумовлюється тим, що право, зміст якого проявляється у вигляді як матеріального, так і процесуального законодавства, може змінюватись, доповнювались, уточнювались, скасовувались, не потребуючи при цьому фундаментальних фінансових ресурсів, і в той же час вона буде продовжувати «обслуговувати» той рівень суспільного розвитку, в якому таке право існує. Механізм застосування права, незалежно від державного та політичного устрою, державних утворень, завжди спрямовується у сферу тих правовідносин, які наповнюють повсякденне життя населення, яке часто і не підозрює того, що ті чи інші його дії чи бездіяльність, домовленості чи питання щодо захисту своїх прав тощо давно урегульовані нормами права, які закріплені в законах, постановах, інструкціях, положеннях тощо. Таке «народне» правозастосування ґрунтується в першу чергу на індивідуальному та суспільному досвіді людей, в основі якого лежить природне право всіх і кожного.

Отже, право поза межами правосуддя, не дивлячись на його позитивність, змістовно проникає через суспільний досвід на рівень суспільної правосвідомості, де піддається колективній оцінці із цих підстав сприймається або не сприймається соціумом.

В той же час, на рівні правосуддя право набуває своєї активності, оскільки є затребуваним як сторонами, так і судом у сфері цивільно-правового господарсько-правового, адміністративно-правового спору, чи є затребуваним під час кримінального провадження.

Таким чином, правозастосування є комплексним поняттям і в практичній площині саме через його механізм і формується суспільна правова правосвідомість соціуму і професійна правосвідомість суду. В той же час, така системна правосвідомість у сфері правозастосовчого процесу ґрунтується не лише на принципах права, а і життєвому досвіді людини-судді, її професійному досвіді, культурно-освітньому рівні, знанні матеріалів справи, що є важливо в розумінні предмету, відповідно до якого має місце правозастосовчий процес. Безумовно, кожен правозастосовчий процес обумовлений тією чи іншою галуззю матеріального права і має місце виключно в рамках процесуальної форми судових засідань. Сама процесуальна форма судових засідань являє собою процесуально-організаційну форму, в межах якої і здійснюється правозастосовчий процес судами різних інстанцій.

В той же час потрібно зауважити, що сама «форма судових процесів формувалася різними народами і в різні історичні епохи, а тому вона не є надбанням якоїсь окремої людини чи держави» [1, с.157]. Сьогодні такі форми судових процесів у переважній своїй більшості носять публічний характер, а тому і сам процес правозастосування сторонами, третіми особами, їхніми представниками, адвокатами, прокурорами з одного боку і самим судом – з іншого носить відкрито-публічний характер, і не є утаємниченим ким-би то не було. Не дивлячись на це, саме питанням правозастосування, яке здійснюється судом під час ухвалення судових рішень, вироків, постанов, приділяється значна увага не лише у сфері апеляційного та касаційного провадження, а і на рівні суспільства, де такий процес розглядається не стільки з правової точки зору, скільки з точки зору критеріїв справедливості, чесності, ефективності тощо. При цьому суспільний зріз, як правило спрямовується в бік «чистоти» судочинства, якого можливо досягти лише в умовах об'єктивного та неупередженого відношення суду до сторін та предмету спору» [2, с. 46]. Безумовно, упередженість суддів у сфері правозастосовчого процесу підриває не лише довіру людей до суду і самої судової системи, але і довіру до самої держави, яка конституційно проголосила свій правовий статус як правової. В той же час, практика показує, що судова система, не дивлячись на свою сьогоднішню неукомплектованість, затримку судових процесів у зв'язку з неявкою сторін, свідків, представників в судові засідання, все ж працює стабільно. Разом з тим, основним критерієм, який впливає на недовіру суспільства до судової системи чи конкретного суду є неправомірні поведінки окремих суддів які стають «героями» корупційних скандалів. І хоча держава через норми права «встановлює міру можливої та дозволеної поведінки людей» [3, с. 6], в тому числі і людей-суддів, але вибір такої поведінки обумовлюється виключно правосвідомістю кожного судді. Саме від цього залежить суспільна довіра до судової системи, яка в 2023 та 2024 роках за даними соціологічних опитувань знаходиться на рівні 16% [4, с. 30]. Отже, авторитет судової системи, а разом з нею і авторитет правосуддя у сфері його моральності, справедливості, чесності та неупередженості суддів є основою сучасного правового, демократичного суспільства. Саме такий підхід до правосуддя проголошується в Бангалорських принципах поведінки суддів прийнятих 19 травня 2006 р. і схвалених Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27

липня 2006 року №2006/23 [5]. Отже, довіра до суду – це довіра до закону, до суспільства і держави в цілому [6, с. 166].

Таким чином, право і відношення до нього з точки зору його правозастосування за своїм характером носять обов'язкову направленість по відношенню до персоніфіковано невизначеного кола осіб.

Не дивлячись на це, «ставлення людей до права, його осмислення й оцінка визначаються не тільки і навіть не стільки науковими міркуваннями, скільки ціннісними установками і уявленнями про право...» [7, с. 13].

Ось чому право в цілому і правозастосування конкретної норми права чи групи норм, завжди потребують свого обґрунтування по відношенню до тих чи інших фактів чи обставин. В цьому зв'язку, правозастосування ґрунтується на презумпції того, що «суд знає закон». Даний висновок сформульовано у п. 6.56 постанови Великої Палати Верховного Суду від 15 червня 2021 року у справі № 904/5726/19. Отже, відповідно до процесуального законодавства принцип «*iura novit curia*» («суд знає закони») полягає в тому, що: 1) суд самостійно здійснює пошук норм права щодо спору, безвідносно до посилання сторін; 2) суд самостійно застосовує право до фактичних обставин спору (*da mihi factum, dabo tibi jus*). Активна роль суду в судовому процесі проявляється, зокрема і у самостійній кваліфікації судом правової природи відносин, які склалися між позивачем та відповідачем; виборі і застосуванні відповідних норм права до спірних правовідносин; повного і всебічного з'ясування обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні [8].

Практика показує, що через глибоке знання права суд в ході правозастосовного процесу, по суті втілює волю законодавця в правове життя суспільства. В той же час, держава з метою контролю за точністю правозастосування норм права, а відтак і гарантій щодо справедливості і законності дій суддів створила інстанційну судову систему. Основу такої системи складають апеляційні суди. Саме на цьому рівні судової системи відбувається перевірка не лише механізму судового правозастосування по відношенню до тієї чи іншої системи доказів, яку сформувала кожна із сторін цивільного, господарського чи адміністративного спору, чи зібрана слідчим в кримінальній справі, а і питання правильної оцінки судом змістовної суті кожного відокремленого засобу доказування і всіх засобів в їх сукупності.

Отже, право та його правозастосування формують комплексний, широкоформатний, нерозривний процесуально-правовий механізм, який поєднує в собі як матеріальне так і процесуальне право. В той же час, при формуванні такого механізму мова завжди йде лише про суб'єктивне право особи, оскільки саме це дає їй можливість, а відтак і гарантує їй право на доступ до правосуддя. В цьому зв'язку законодавець зазначає: «кожна особа має право, в порядку встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів» (ч. 1 ст. 4 ЦПК України) [9], чи «якщо особа вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи, або законні інтереси і просить про їх захист, то вона має право на судовий захист» (ч. 1 ст. 5 КАСУ) [10]. При цьому ніхто не може бути позбавленим права на розгляд його справи в цивільному, адміністративному чи господарському суді (ч. 5 ст. 4 ЦПК України, ч. 5 ст. 5 КАС України).

Разом з тим, питання права і його правозастосування першочергово пов'язуються з наявністю юридично значимих тих чи інших фактів чи обставин. І це дійсно так, оскільки відсутність останніх не створює об'єктивних підстав для затребуваності права, що у свою чергу унеможливило початок процесу правозастосування. Що ж розуміється під поняттям - юридичний факт. Так, О.І. Скакун зазначає, що юридичний факт – це передбачена нормами права конкретна життєва обставина (подія, дія, стан), яка є підставою для настання певних юридичних наслідків [11, с. 401]. Факт, на думку К. Пільнова, є юридичним лише тоді, коли в ньому існує юридичний компонент, а це означає, що лише юридичний факт стає підставою до його юридичної кваліфікації [12, с.167]. В той же час, юридично значимі факти формуються реальністю життя особи, яке урегульовано різногалузевими нормами права, а відтак, такі факти можуть кваліфікуватись як юридично значимі лише на основі їх співставлення з іншими юридично значимими фактами, які у своїй сукупності утворюють систему таких фактів. Саме таке об'єктивне поєднання юридично значимих фактів і їх наслідків дає підстави для об'єктивної юридичної кваліфікації, а відтак і правильного правозастосування норм права.

Таким чином, ми в повному обсязі підтримуємо концепцію «руху від факту до права», яка історично ще була закріплена в латинській максимі «*Da mihi factum dabo tibi jus*» (Дайте мені

факти, я дам вам право). В той же час, не дивлячись на те, що концепція взаємозв'язку між фактами і правом і є природною, але на рівні правозастосовчого процесу вона завжди обумовлюється професійно-правовою свідомістю суддів, яка ґрунтується на професійно-внутрішньому їх переконанні, оскільки судді, знаходячись в центрі судового дослідження всіх наявних засобів доказування, логічно співставляють їх зміст із змістом наявних фактів і обставин, про які говорить кожна із сторін цивільно-правового, адміністративно-правового чи господарсько-правового спору. І лише отриманий на цій підставі загально-правовий висновок допомагає судді сформулювати своє внутрішньо-системне, професійно-правове усвідомлення того як необхідно з одного боку кваліфікувати діяння, а з іншого – бути впевненим, що отриманий ним висновок є істинним. Розуміння такого алгоритму формування професійно-правової свідомості суддів є важливим, оскільки він дає можливість розглядати дане явище в його практичній динаміці, в центрі якої знаходяться з одного боку індивід, а з іншого – держава в особі судді. Отже, право набуває своєї активності лише там і тоді, де в ньому є потреба, що є важливо для правозастосовчого процесу. Актуальність в цьому виникає лише тоді, коли між фізичними чи юридичними особами в реальному житті виникає спір про право: цивільне, сімейне, житлове, трудове, земельне, публічне чи господарське тощо.

Лише спір про юридичне право та спосіб його захисту актуалізує право в широкому правозастосовчому його форматі, який ґрунтується у свою чергу на принципах як матеріального так і процесуального права. Саме принципи права на думку Н.М. Коркунова, є формою забезпечення правомірної поведінки суб'єктів з одного боку, а з іншого саме принципи закладають ідеї, обумовлені законодавцем на основі суспільно-законодавчої свідомості, законодавчої культури, забезпечуючи таким чином конкретну правомірну або не правомірну поведінку всіх суб'єктів [13, с.17-21].

Не дивлячись на те, що принципи права в механізмі правозастосування на перший погляд носять абстрактний характер, але їх вплив на правозастосовчий процес є не меншим, чим сама норма права, оскільки вони визначають процес правозастосування змісту норм права.

Отже, правозастосування, на думку Р. В. Зварич, – це активно-правова форма реалізації права, що здійснюється уповноваженими на те суб'єктами [14, с.17].

Безумовно, ми погоджуємося з даною формулою щодо поняття правозастосування. В той же час, не дивлячись на витонченість його змісту, все ж дане поняття потребує свого уточнення з точки зору місця правозастосування та правосвідомісних його форм.

Отже, правозастосування – це результат професійно-правової свідомості, змістом якої є внутрішнє переконання суддів, яке формується на основі відомостей про факти і обставини, отримані із засобів доказування в межах процесуальної форми судових засідань, які кваліфікуються відповідними нормами права і визнаються судом як виключно істинними.

В той же час, під правовою свідомістю суддів необхідно розуміти їх професійний, культурно-правовий, філософсько-правовий рівень, який кожного разу спрямовується у сферу локальної об'єктивно-правової реальності, якою є конкретний предмет спору із внутрішнім переконанням того, що його юридична кваліфікація, як і само рішення, ґрунтується на принципах верховенства права, справедливості, чесності та неупередженості суддів.

Таким чином, теоретико-правові основи правосвідомісних понять, а з ними і процес правозастосування, розвивають теорію юридичного процесу, впливаючи не лише на процес доказування в правосудді, а і на процес ухвалення судових рішень, вироків та постанов, формуючи в такий спосіб стабільність судової практики.

Висновки. Правозастосування – це процес, який має місце в межах процесуальної форми судових засідань, де суд в межах своєї компетенції актуалізує норми права по відношенню до досліджених ним на підставі засобів доказування тих чи інших фактів та обставин, яку формують внутрішнє переконання судді, відповідно до якого суд надає юридичної кваліфікації спірним правовідносинам, надаючи таким чином своїм рішенням, вирокам, ухвалям чи постановам істинності.

Правова свідомість суддів являє собою комплексно-динамічне поняття, яке поділяється на суспільно-природну правосвідомість, зміст якої формується на основі життєвого досвіду, культурно-освітнього та сімейного виховання і професійно-правову правосвідомість, зміст якої формується на основі знань про право, яке формує певну систему поглядів, переконань, переживань правосвідомісних принципів тощо. Така комплексність і є змістом єдиного нерозривного цілого, яким є правова свідомість суддів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ясинок М.М. Процесуальна форма цивільного судочинства її природа та складові елементи. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. №4-5. С. 157–164.
2. Ясинок М.М. Інститут відводу – яким його бути? *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 6. С.46–51.
3. Оніщенко Н.М. Розвиток національної правової системи в контексті законів громадянського суспільства. *Journal "Sciencerise : juridical Science"*. 2018. № 3(5). С. 4–9.
4. Сущенко В. Чи довіряють українці правовим інститутам? *Юридичний вісник України*. 16–31 грудня 2024 року. № 50–52. С. 30–31.
5. Бангалорські принципи поведінки суддів від 19 травня 2006 р., схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27 липня 2006 р. № 2006/23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text (дата звернення 20.02.2025).
6. Ясинок М. М. Цивільне процесуальне право України: підручник для магістрів та аспірантів. Київ: Алерта, 2016. 576 с.
7. Рабінович П. Інтерв'ю д.ю.н., проф. академіка НАПрН України П. Рабіновича головному редактору журналу «Право України» д.ю.н., проф., академіку НАПрН України О. Святоцькому. *Право України*. 2010. № 4. С. 4–21.
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 червня 2021 року у справі № 904/5726/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98524308> (дата звернення: 27.02.2025).
9. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 20.03.2025).
10. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 20.03.2025).
11. Скакун О.І. Теорія права і держави: підручник, вид. 2-е доп. та перер. Київ: Алерта, 2010. 656 с.
12. Пільков К. Питання факту та права: фундаментальне і прикладне розмежування обставин права, їх юридичної кваліфікації та застосування права. *Право України*. 2020. № 8. С. 144–194.
13. Коркунов Н.М. Лекції по загальній теорії права. СПб.: Юрид. кн. магазин Н.К. Мартинова, 1904. С. 17–21.
14. Зварич Р.В. Морально-етичні проблеми правозастосувальної діяльності. *Право та юстиція*. 2023. № 3-4. С. 16–26.

Бичков І.Г. ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ СУДДІВ У СФЕРІ ПРАВАЗАСТОСОВЧОГО ПРОЦЕСУ

В статті висвітлено дискусійні питання щодо формування професійно-правової свідомості суддів у сфері правозастосовчого процесу. Автором звернуто увагу на місце правозастосовчого процесу, яким є процесуальна форма судових засідань. В роботі представлено поняття активної і пасивної форми «затребування» норм права, сторонами судового процесу та судом під час ухвалення судових рішень. Автор в ході дослідження звертає увагу на суспільний зріз у сфері суспільної правосвідомості, який спрямований в першу чергу в бік «чистоти» правосуддя, оскільки упередженість суддів у сфері правозастосовчого процесу підриває не лише довіру людей до суду і самої судової системи, але і довіру до самої держави, яка конституційно проголосила свій статус як правової. При цьому, автор концентрує увагу на професійно-правовій свідомості суддів, як авторитетів судової системи з точки зору їх моральності, справедливості, чесності та неупередженості, пов'язуючи такі процеси за Бангалорськими принципами поведінки суддів, роблячи при цьому висновок про те що суспільна довіра до суду – це довіра не лише до закону, але і до кожного судді зокрема. В роботі продемонстровано судову практику Великої Палати Верховного Суду, спрямованої на підвищення довіри до професійно-правової свідомості суддів через принцип: «суд знає закон».

В роботі звернуто увагу на те, що суд в ході правозастосовчого процесу, по суті, втілює волю законодавця в правове життя суспільства. При цьому, розкривається поняття юридичного факту, підтримуючи процесуально-правову концепцію «руху від факту, до права». Автор розкриває алгоритм формування професійно-правової свідомості суддів, даючи філософсько-правове поняття даній правовій категорії, дають при цьому і поняття правозастосування з точки зору його процесуально-правового розуміння. У висновках розкривається суть правового поняття правозастосування як певного процесу в межах процесуальної форми судових засідань та наводиться зміст поняття правової свідомості суддів, яке поділяється на суспільно-природну правосвідомість та професійно-правову правосвідомість.

Ключові слова: праворозуміння, правозастосування, правозастосовча практика, судочинство, правосуддя, суспільна правосвідомість.

Bychkov I.H. PROFESSIONAL AND LEGAL CONSCIOUSNESS OF JUDGES IN THE SPHERE OF LAW ENFORCEMENT PROCESS

The article highlights the controversial issues regarding the formation of professional and legal awareness of judges in the field of law enforcement. The author draws attention to the place of law enforcement, which is the procedural form of court hearings. The work presents the concept of active and passive forms of «demanding» of legal norms by the parties to the legal process and the court during the adoption of judicial decisions. In the course of the study, the author draws attention to the social cross-section in the field of public legal awareness,

which is primarily directed towards the «purity» of justice, since the bias of judges in the field of law enforcement undermines not only people's trust in the court and the judicial system itself, but also trust in the state itself, which has constitutionally declared its status as legal. At the same time, the author focuses on the professional and legal consciousness of judges as authorities of the judicial system from the point of view of their morality, justice, honesty and impartiality, linking such processes according to the Bangalore Principles of Judicial Conduct, while concluding that public trust in the court is trust not only in the law, but also in each judge in particular. The work demonstrates the judicial practice of the Grand Chamber of the Supreme Court, aimed at increasing trust in the professional and legal consciousness of judges through the principle: «the court knows the law».

The work draws attention to the fact that the court, in the course of the law enforcement process, essentially embodies the will of the legislator into the legal life of society. At the same time, the concept of a legal fact is revealed, supporting the procedural and legal concept of «movement from fact to law». The author reveals the algorithm for the formation of professional and legal consciousness of judges, giving a philosophical and legal concept to this legal category, and at the same time giving the concept of law enforcement from the point of view of its procedural and legal understanding. The conclusions reveal the essence of the legal concept of law enforcement as a certain process within the procedural form of court hearings and give the content of the concept of legal consciousness of judges, which is divided into social and natural legal consciousness and professional and legal consciousness.

Key words: legal understanding, law enforcement, law enforcement practice, judicial proceedings, justice, social legal consciousness.